

Dr. UDVARHELYI KÁROLY tanszékvezető főiskolai tanár:

A GAZDASÁGI FÖLDRAJZ TANÍTÁSÁNAK FŐKÉRDÉSEI

»A metodológiát a tudományos igazság iránti lelkesedés viszi előre, míg a metodikát — a kisdetek iránti lelkesedés.« (N. N. Baranszkij.)

A gazdasági földrajz tanításának sokfelé ágazó kérdéscsoportját ez alkalommal sem szélességében, sem mélységében nem akarjuk teljes egészében megvilágítani. Ha erre törekednénk, akkor is sok kérdés maradna nyitva, hiszen még magának a gazdaságföldrajzi tudománynak a módszere sem teljesen tisztázott. Még kevésbé állapotodott meg a tudományos eredmények *iskolai közlésének* a módszere (metodikája). A módszeres munka kérdése a gyakorlatban sokszor egészen elsikkad, vagy a tévedések és egyéni elgondolások hordozója lesz. Érdemes ezért néhány vitára alkalmas kérdést felvetni, különösen a gazdaságföldrajzi jelenségek dialektikus összefüggésének, az ágazati és körzeti jellemzésnek, valamint a gazdaságföldrajzi anyag metodikai elrendezésének a kérdéseit. A gyakorlatban és az elvi kérdésekben az igazságot csakis úgy közelíthetjük meg, ha a gondolatokat nem engedjük befagyni.

Bevezetés

A gazdasági földrajz mibenlétéről, értelméről és céljáról, tanításának indokolásáról, nevelési értékéről csak annyit, hogy mindez *társadalmi szükséglet*. A gazdasági földrajz tanítása a jelenkori társadalmi viszonyok között fontos *nevelési szükséglet*. Ez perspektivikus értelemben is értendő (szocialista gazdasági építésre nevelni), amennyiben szocialista társadalomban élünk. A gazdasági földrajz tudománya a szocialista társadalomban túlnő az »objektivitás« szintjén, mert szoros kapcsolatban áll a termelés *tervezésével*. Ebből következik az iskolai munka egyik lényeges célja, a tények és viszonyok megismertetésén felül gondolatokat ébresztetni, sőt képességeket nevelni a társadalmi termelés előbbrevitele érdekében. Az ilyen célkitűzés nem mond ellent a szocializmus gazdasági alaptörvényének, amelyből többek között a termelés szakadatlan növekedése is következik. Ezért a gazdasági földrajz tanárát mindazok a szerves tárgyi kontaktusok, belső, lényegi jelenségösszefüggések érdeklik, amelyek a gazdasági élet mozgásának a tényezői. A jelenségek kapcsolatából adódó törvényszerűségek ismeretése alkalmas a dialektikus gondolkodás kifejlesztésére. Az ideológiai

nevelés eme szempontja a kezdete és a vége mindenféle gazdaságföldrajzi oktatásnak. Előre viszi az emberi gondolkodást, az értelemszerű iskolai munkát. A gazdaságföldrajzi folyamatok lényegének a kibontása nélkül statisztikai és lexikális adatok tömegével kellene megterhelni a tanulók emlékezetét, amellott elszakadunk az élettől és a gyermeket elriasztjuk a földrajztól.

A gazdaságföldrajzi összefüggések rendszerének vázlata

A földrajzi jelenségek logikai-dialektikus kapcsolatait három viszonylatban vizsgáljuk [1], ezek a következők: a természeti földrajzi jelenségek kapcsolata egymás között, a gazdasági földrajzi jelenségek kapcsolata egymás között, végül a természeti és a gazdaságföldrajzi jelenségek kölcsönös viszonya.

A legelső, vagyis a természeti földrajzi jelenségek egymás közötti kapcsolata önmagában tisztán természeti földrajzi kérdés. E viszonylatban kizárólag természeti törvények hatnak, és az egész összefüggő természeti komplexus (jelenségek összessége) fejlődésében, az okok-következmények folyamatában a törvényszerűségek determinista jellege érvényesül mindaddig, míg esetleges társadalmi beavatkozás a törvényszerűségek által meghatározott folyamatokat más irányba nem fordítja. A természeti földrajzi összefüggések (földrajzi helyzet, éghajlat, domborzat és éghajlat, éghajlat és vízrajz, a növényzet stb. összefüggései) a gazdasági földrajzot annyiban érdeklik csak, amennyiben ezek az összefüggések irányítják (elemi módon) a természeti földrajzi környezet spontán fejlődését. A gazdasági élet pedig mindig egy-egy ilyen komplexumra épül (a környezetre), ez az összesség éppen ez által válik »környezetté«. A természeti földrajzi környezet belső logikai összefüggései ilyen értelemben lehetnek a fejlődés adott stádiumában értékesek vagy kevésbé értékesek a társadalmi munka számára.

A fentiekből az is kitűnik, hogy a természeti földrajzi környezet jellemző tulajdonsága a *változás*. E változó térben az átalakulások forrása nemcsak a spontán természeti fejlődés, hanem a társadalom munkája is. A társadalmi munka egyrészt megváltoztatja a környezet földrajzi *tartalmát*, másrészt a természeti tényezők *új összefüggéseit* hozza létre. Azonkívül — a termelő munka fejlődése nyomán — *értékében* is változik a környezet, mert abban mind újabb anyagok és energiaforrások nyernek jelentőséget (szén, kőolaj, uránérc stb.).

A második és harmadik viszonylat — a gazdaságföldrajzi jelenségek egymás közötti, valamint a természeti tényezőkkel való összefüggésük — már tényleges gazdaságföldrajzi kérdés. Míg a természeti tényezők egymás közötti kapcsolatában, és ennél fogva a földrajzi környezet spontán fejlődésében a törvényszerűségek a fejlődés irányát determinista módon szabják meg (a folyóvizek minden esetben lefelé szállítják hordalékukat és a magaslatokat lekoptatják), addig a társadalom gazdasági élete és a természet viszonyában a determinizmus nem érvényesül. Ez különösen a természet és a szocialista társadalom viszonyára jellemző. A természeti viszonyok döntően a társadalom tuda-

tos, tervszerű munkájának sem az irányát, sem erőteljességét nem határozhatják meg. Ez utóbbi megállapítás semmiképp nem kicsinyíti a földrajzi környezet fontosságát a gazdasági élet szempontjából. Tudnunk kell, vannak Földünkön még olyan területek, amelyek szinte kizárják az emberi tevékenység lehetőségét. Máskor csak fékezi a földrajzi környezet, néha azonban egyenesen kiváltja az *erőteljes* emberi munkát. Az is kétségtelen, hogy a környezet a figyelmet legtöbbször *meghatározott* gazdasági tevékenység felé fordítja, egyáltalán, a természeti földrajzi környezet és a termelő munka egymást feltételező dolgok. De azt is meg kell gondolnunk, hogy a társadalom munkája nélkül a környezet önmagában semmit sem ér. E munka *minőségének* és *erőteljességének* a fontosságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy értékes (és hasonló) természeti környezetben a gazdasági és társadalmi élet egészen különböző fejlettségi állapotaival találkozunk. Az éremnek mindkét oldala megérdemli figyelmünket — különben nem volnánk dialektikusok —, egy-egy fejlett országban vagy gazdasági körzetben a nélkülözhetetlen természeti kincsek és előnyök mellett a társadalmi aktivitás jellemző vonásait is fel kell ismerni, értékelni kell.

A természeti viszonyok — mint összefüggő komplexumok — gazdaságföldrajzi értékelése

A természeti viszonyok értékelése elvégezhető a *belső tájtartalom* és a terület *külső, viszonylagos helyzeti kapcsolatai* szempontjából.

A területek belső földrajzi tartalma (mennyiségi összetétele és jellege) a jelenségek sajátos *helyi csoportosulásának* az eredménye. A külső, viszonylagos kapcsolatok más földrajzi tájak vagy gazdasági körzetek irányában fennálló kapcsolatokat jelentik. Ez utóbbiak a *földrajzi helyzet*, vagy a *földrajzi fekvés* révén érvényesülnek. A helyi és a helyzeti kapcsolatokat *helyi* és *helyzeti földrajzi energiáknak* is nevezték. A névtől függetlenül az a fontos, hogy az ilyenféle helyi csoportosulások és külső kapcsolatok a társadalmi munka által hatottak az egyes gazdasági területek mennyiségi fejlődésére és minőségi jellemvonásának a kialakulására, ennél fogva a *földrajzi munkamegosztásnak* is alapjai, amely objektíve létezik.

A különböző területek »földrajzi tartalmának« történeti kialakulását tekintve a jelenségek »helyi« csoportosulása [2] és a területek »helyzeti« fekvése szigorúan nem választható el, amennyiben a helyi sajátosságok is nagyrésztben más területekről átsugárzó kölcsönhatásnak az eredményei. A domborzat jellegzetes helyi vonásai például vajon nem a nagyobb távolságról és mélyről ható erők, vagy a nagy távolságról (advektív légtömegekkel) érkező klimatikus hatások és ezek kombinációjának az eredményei? — vagy a gazdasági életben annyira fontos ásványi készlet nem a mélységi vulkánikus hatások, esetleg régi tengeri transzgressziók következménye? Kétségtelen, hogy a helyi természeti földrajzi jelenségcsoportosulás és a helyzetből fakadó hatások között határt megvonni alig lehet. Csak ha kizárólag dinamikus nézőpontból ítélünk, akkor beszélhetünk esetleg a) *tartósan helyben*

maradó tényezőkről (domborzat, talaj, ásványok, vízrajzi megoszlás, stb.), és b) *kívülről ható tényezőkről* (tengeráramlás hatása, szállított levegőtömegek éghajlatmódosító hatása, jó forgalmi helyzet stb.).

A jelenségek »helyi« csoportosulásának és a kívülről ható tényezőknek egy része *természeti*, más része *társadalmi* jellegű. A két tényezőcsoport a termelő eszközök, valamint a termelő viszonyok fejlettségi állapotának megfelelően egyszerűbb vagy bonyolultabb módon egymással összefügg. Ez a viszony kezdeti fokon a természeti viszonyok fölényét, fejlettebb fokon a társadalmi termelő erők fölényét jelenti. Ennek ellenére a természeti adottságok fontossága a legfejlettebb társadalomban sem halványodik el, sőt az emberiség élete mind több, mind bonyolultabb szálakkal szövődik egybe a természettel. A bonyolult kapcsolatok módjában a természeti adottságok nélkülözhetetlen volta mellett a társadalom felsőbbrendűsége is igazolódik.

A gazdasági földrajz *tanításának a feladata elsősorban* a fentiek alapján a jelenségek helyi csoportosulásának, azaz a *természeti földrajzi környezet* földrajzi tartalmának mint helyi adottságoknak a mérlegelése. A gazdasági földrajzi jellemzést mindig megelőzi a természeti földrajzi viszonyok feltárása. Meg kell tanítanunk a természeti földrajzi *tényanyagot* (az illető ország, vagy terület helyzete, partalakulása, felszíne, éghajlata, vízrajza, növényzete, ásványi kincsei). Ezenkívül rá kell mutatnunk azokra az *összefüggésekre*, amelyek irányították a természetes fejlődést, valamint azokra, amelyek a gazdasági életben is különösen fontosak (hogyan keletkeztek a kősótelepek, miért zuhatagosak a folyók). A munka folyamán tanítványaink figyelmét a földrajzi környezetnek nemcsak a kedvező, hanem a kedvezőtlen adottságaira is felhívjuk, megállapítva, hogy mennyiben *optimális* ez a környezet bizonyos termelési ágazat vagy ágazatok meghonosítására, avagy milyen gátló körülmények állanak fenn, amelyek elhárítása lehetséges. Az ilyen értelmű értékelést elősegíti a különböző természetű területek összehasonlítása.

A természeti környezet alkalmissága (gazdagsága), a lehetőségeket jól felhasználó termelő munka, és ennek a munkának speciális volta (profilja) dönti el, hogy mekkora egy gazdasági körzet aktivitása. Ha a termelés a fogyasztást túllépi, esetleg alatta marad, akkor a körzet a kiegyenlítő forgalom által kapcsolatba jut más, és eltérő jellegű gazdasági területekkel. A társadalmi munkán keresztül így realizálódik a természeti földrajzi környezet egyéni jellemvonása és magyarázza meg a kölcsönös áruforgalmat is.

Így jutunk el a »*gazdaságföldrajzi fekvés*« (helyzet) fogalmához, amely alatt — N. N. Baranszkij véleményével egyezően — olyan viszonyt értünk, amely az egyes körzetek gazdasági jelentőségű tényezői között kialakul. Ezek a tényezők *gazdaságföldrajziak* (a szomszédos terület jó piaca, forgalmas utak találkozási pontja), igen sokszor *természetiek* (kikötésre alkalmas tengeröböl, ásványi telepek, vízierők). Közöttük az a különbség, hogy a természeti adottságok (annak ellenére, hogy mindig megvoltak) holt kincset jelentenek mindaddig, míg a társadalmi-gazdasági adottságok történelmileg ki nem fejlődnek. Hogy

ez a fejlődés végbemehessen, azt nagy mértékben támogatja, vagy hátráltatja a gazdaságföldrajzi fekvés. Mármost, ha egy ország, vagy körzet gazdasági földrajzát helyesen akarjuk tanítani, a természeti viszonyok, a tények és összefüggések kifejtésén kívül a »*gazdaságföldrajzi fekvésre*«, azaz a szomszéd területek felé irányuló gazdaságföldrajzi kapcsolatokra is figyelniünk kell. *A tanításnak ez a feladata másod-sorban.*

N. N. Baranszkij szerint [3] a fekvés az a kategória, amely szembe-tűnően kiemeli minden objektum (gazdasági körzet) *egyéni jellegét*. Ez a kijelentés már-csak azért is nagy horderejű, mert az „*egyéni jelleg*” megrajzolása a földrajz-tanít-ás egyik alapvető feladata. Állításának igazolására Baranszkij egymáshoz sok tekintetben hasonló, de *különböző fekvésű* területek gazdasági fejlődését veti egybe. Egyik példája szerint a vasércben egyaránt gazdag *Svédország* és az *Ural-hegység* közül egyik sem rendelkezik nagyobb mennyiségű szénnel. Kezdetben mindkét területen fatüzelésű kohóüzemeket építettek. A fejlődés az egyébként hasonló természeti adottságok ellenére Svédországban sokkal gyorsabb volt, mint az Uralban, mert sokkal közelebb fekszik az akkoriban már eléggé fejlett nyugati országokhoz (XVII—XVIII. szd.), ahová kitűnő tengeri utak is vezettek. Az Ural üzemeinek meg kellett várni a vasutak megépítését, hogy felvhesse a világpiacokon a versenyt, azonkívül várni kellett a szocializmus időszakára is, hogy a Kuznyeck-i és a Karagandai-szénmedencékkel összekapcsolódva az Ural a soha nem remélt ipari fejlődés korszakába léphessen. Ebből és más hasonló példából nem-csak a gazdaságföldrajzi fekvés fontossága, hanem *e fekvés megváltozásának* a törvényszerűsége is kitűnik. Az ilyen változások egyik jól ismert klasszikus pél-dája a Földközi-tenger szerepe hajdan, a középkori mediterrán városok virágzó kereskedelme korában, majd a forgalom átterelődése az Atlanti-óceánra, és az óceán menti országok gazdasági felvirágzása.

A gazdaságföldrajzi fekvés törvénye negatív, vagy pozitív érte-lemben a közeli és távoli országokra, a kis és nagy körzetekre egyaránt érvényes. Említsünk még egy meggyőző példát ezzel kapcsolatban. A *Rajna-árok* (Felsőrajnai-medence) földrajzi és gazdasági életének alapvető rúgóit szeretnénk megvilágítani [4]. A szűk, de jól határolt földrajzi táj harmadkori törések, lezökkenések eredménye. Két oldalon gránitrögök, homokköves hegytöncök határolják. Alján a Rajna folyik, a múlt és jelen egyik legfontosabb víziútja. A Rajna-árok zárt hegy-falai — tele sűrű erdővel — régebben települést kizáró tényezők, de mint ilyenek, sűrítőleg hatottak magának a medencének a benépe-sülésére. A gazdasági földrajzi jelenséget (népesedést) kizáró »negatívum« így vált »pozitívummá«, növelve a medence »szívóhatását.« A sűrűbb népesség ezenkívül a terület jó talajából, a dohány- és szőlő-termelésre is alkalmas és a délies lejtőkön különösen kedvező éghajla-tából is következik. Az északi szelek védelmében, a déli verőkön a mandula, sőt a füge is megterem. A közvetlen környezet szegénysége (terméketlen hegyvidék) egy egész sor régi iparág meghonosítására ösztökélte a Rajna-árok lakóit. A *Spessart* kvarchomokjának felhasználásából fejlődött ki az üvegipar, ehhez a tüzelőt az erdők szolgál-tatták. A kristályos szerkezetű *Odenwald* a köipar fészke, a *Schwarz-wald* sűrű erdeiben a fafaragás, a faragott kakukos órák világhírű ipara vert gyökeret, míg a rossz talajú lotharingiai oldalon a vas fel-dolgozása vált híressé. A *Vosges* gránittöncjéről lecsorgó tiszta vízű patakok jelentősége a szövőipar megtelepedésében ismerhető fel.

Hasonló kapcsolatok ismerhetők fel a sűrűsödési gócok elhelyezkedésében is. A nagyobb városközpontok a mellékvölgyek belterelésénél épültek, ahol más, helyi földrajzi tényezők jelentősége is kiemelkedik.

A *helyi* természeti adottságokhoz járul a Rajna-völgy távolabb ható *helyzeti energiája*, az a tény, hogy a völgy nemcsak a közvetlen környék, hanem a közép- és nyugateurópai tájak összekapcsolója. Az itt csomósodó utak gyökere a Rajna-völgy közvetítésével egészen Olaszországig lenyúlik, keleten a Duna tengelyébe kapcsolódik, hogy az úthálózat nyugaton a Párisi-medence és Flandria népes síkságainak közvetítésével a tengerparton terebélyesedjék ki. Úgy látszik ebből, hogy a Rajna-árok városainak régi keletű fejlődése nem is annyira a táj sajátos belső jellegéből, mint inkább e távoli területeket átölelő erőteljes *forgalmi jelentőségéből* következik. Vannak olyan vidékek, ahol a fekvés kapcsolatai nagyon erősek, és még ha a helyi adottságok nagyon szegényesek volnának is, azokat ellensúlyozni tudják. A Rajna-árok esetében azonban az előnyös fekvés kitűnő helyi adottságokkal társul. Ezekhez járulnak még a történelmi fejlődés sajátosságai, újabban a korszerű gyáripár kifejlődése, sok nyersanyagot nem kívánó iparoké, amelyek nincsenek túlságosan a szénhez kötve (festékgyártás, gép- és elektromos eszközök gyártása, hangszer, óra, textilipar), de annál inkább támaszkodnak a Rajna erejével termelt villamos áramra.

E rövid vázlatban — a gazdaságföldrajzi értékelés szempontjából — a földrajzi tényezőknek a szomszédos tájaktól megkülönböztető helyi csoportosulása és a gazdaságföldrajzi fekvés hatásai domborodnak ki. A két tényezőcsoport és a történelmileg kialakult emberi munka összefonódásából nő ki a terület gazdaságföldrajzi egyénisége. Egyik sem nélkülözhetetlen. *N. N. Baranszkij* szerint a földrajzi objektumnak a térképen elfoglalt fekvéséből eredő sajátosságai gyakran elkerülik a szerzők figyelmét. Emiatt pedig a marxista dialektika szenved csorbát, az a feladat, hogy a dolgokat kapcsolataikban kell megvizsgálni. Nekünk is vannak hasonló tapasztalataink, ez a követelmény évtizedek óta hangzik, csak éppen a gyakorlatba nem vésődött be eléggé. Hangoztatása már-már unalmas.

A »gazdaságföldrajzi fekvés« mélyebb értelmezése

A jól vezetett iskolai munka megkövetelné, hogy egy kérdéses terület »fekvésének« valamennyi sajátosságát megvizsgáljuk. *Baranszkij* ebben a témakörben a »szomszédos fekvés«, a »háborús tüzfészkekhez viszonyított fekvés«, a »kultúra középpontjaihoz viszonyított fekvés« valamint a »városok fekvése« kérdéseit veti fel. Beszél azután a »központi fekvés« előnyeiről, az ásványi lelőhelyek fekvésének jelentőségéről, valamint a gazdaságföldrajzi fekvés időbeli változásairól. A fekvés »sajátossága« alatt ezeket kell érteni. Egy bizonyos gazdasági körzetre az jellemző, hogy *szomszédságában* ipari centrumok keletkeztek, ez pedig, meghatározott természeti adottságok mellett kedvezően hatott a gabona- és hústermelő mezőgazdaság fejlődésére, ugyanakkor pedig gátolta a helyi ipar fejlődését. Ilyen volt a helyzet a szocialista forra-

dalom előtt a Központi iparvidék és a Központi feketeföld övezet viszonyában Oroszországban, vagy akár az I. világháború előtti Osztrák-Magyar monarchia politikai társulásában. Egy másik terület vagy ország fejlődésében sokat jelent, ha *távol esik a hadak országútjától*. Régebben az Egyesült Államokban sok milliót fordítottak az utak, a vasútak, a bányák és ipari üzemek építésére, mert a természetes elszigetelődés nagyobb hadseregek fenntartását sokáig feleslegessé tette. Európában ugyanakkor óriási összegeket fordítottak a hadseregek fenntartására és felszerelésére. Egy másik »sajátosság« az *ásványi kincsekhez való fekvés*. A kérdés egyik oldala — a jó minőségen és a nagy mennyiségen kívül — annak a megvizsgálása, hogy az ásványi kincsek közel települtek-e a forgalmas utakhoz, ezek sűrűsödéséhez, a népes településekhez. Nagy előny, ha ugyanitt a társadalmi erők koncentrációja is megfelelő (a kapitalizmus fejlődő szakaszában, a szocializmusban). A másik figyelemre méltó körülmény, ha közel vannak az együtt felhasználható anyagok és energiaforrások egymáshoz (szén, vasérc). A Szovjetunió Déli iparvidékén a *Donyec vidéki szénhez* (mintegy évi 100 millió tonna nagy fűtőerejű szén) a közeli *Krivoj Rog* és *Kercs* vasérce, a *Dnyepri víziereje*, jó *tengeri víziút*, ennek közvetítésével a kaukázusi olaj, azonkívül a Don, a Lenin-csatorna és a Volga *folyami útja* társul egy világjelentőségű nehézipari körzet kialakításában. Az ipart »kívülről« más tényezők is támogatják. Nem kicsi a jelentősége az ukrainai feketeföldek gabonájának, amely élelemmel látja el az állandóan szaporodó ipari munkásságot. A »belső« tényezők között nem szabad figyelem nélkül hagyni a szocialista társadalom fokozott energiáját. Hasonló jelentősége volt a *középangliai nehézipari vidék* kialakulásában a szén és vasérc együttes, vagy közeli előfordulásának, valamint a közeli exportkikötőknek. Hasonló a helyzet az Egyesült Államok »Iparos Észak« nevű területén a szén, a vasérc és a kőolaj hatalmas tömegének, éppen az Európával szembenforduló partvidék mögött, éppen ott, ahol a parton a legjobb kikötők sorakoznak, ahol a »Fall line« (zuhatagvonal) a Piedmont peremén már a gőzgépek feltalálása előtt energiát szolgáltatott, ahol a legnépesebb parti és partvidéki települések sora képviseli a világ egyik leglúktetőbb »vásárvonalát«, ahol a népesség gyors növekedésénél talán csak a profit szelme nagyobb.

Nem látszik-e világosan ezekben a kapcsolatokban az ásványi kincsek fekvésének a szerepe, amely mellé sok más tényező fekvésbeli fontossága is felsorakozik.

A »fekvés valamennyi sajátossága« még sem azt jelenti, hogy valamennyi féle fekvést fel kell sorolni a magyarázatban, hanem azt, hogy maga a földrajzi »fekvés« (mint a területek igazán földrajzi jellemvonása) *miféle jelenségek helyi koncentrációját jelenti*. Melyik az a jelenség, amely ebben az összességben a vezető szerepet viszi, harmónikus közreműködésével vagy ellentmondásaival meghatározott irányt ad a további fejlődésnek. A tanításnak az a feladata, hogy megkeresse és helyes megvilágításba helyezze a legfontosabb tényezőket.

Az egyes területek *gazdaságföldrajzi értéke* a tényezők helyi cso-

portosulása szerint változik, még ha ezeket a csoportosulásokat egyelőre csupán *területileg* változó kategóriáknak is tekintjük, eltekintve egyelőre attól, hogy a történeti fejlődés folyamán és a termelő eszközök különböző fejlettségi fokán az azonos, vagy változatlan földrajzi környezet értéke is más. Egyébként azonos történeti, vagy termelési viszonyok között más a természeti földrajzi környezet jelentősége, ha az abban csoportosult, a termelés szempontjából fontos *földrajzi tényezők száma* nagy, vagy kicsi, ha ezek a tényezők nem *sokoldalúak*, hanem csakis a mezőgazdasági, vagy az ipari, esetleg csakis a tengeri forgalmi, vagy a településföldrajzi lehetőségek szempontjából kedvezőek. Ismét más a környezet jelentősége, ha a földrajzi tényezők csoportosulása *sokoldalú*. Ha ebben a földrajzi csoportosulásban uralkodó jellegű (domináns) tényezők emelkednek ki, akkor szembetűnő lehet a terület gazdaságföldrajzi jellegzetessége, *egyénisége* is. E különbségeket gyakran érezzük a tanítás folyamán.

Amennyiben a környezet földrajzi adottságai semmiféle tekintetben nem eléggé pozitívek a termelés szempontjából, akkor a társadalmi erők esetleg érintetlenül hagyják azt a területet (terméketlen homok-sivatagok, jégmezők), vagy pedig mint az »ellentmondás fő oldala« jelennek meg a környezetben s a hiányzó természeti faktorokat pótolva, hasznos átalakításokat végeznek. Ha a földrajzi környezet a termelés szempontjából optimális (a legkedvezőbb), az esetben a társadalmi erők a rendelkezésre álló termelő eszközök fejlettségének mértékében a kedvező adottságokat a legmesszebbmenően kihasználják. A gazdasági élet *specializálódásában* felismerhető a környezet földrajzi csoportosulásának *minőségi* összetétele is. Az öntöző kultúrák a megfelelő vízjárású folyók mellett születtek, a nehézipari településeket a fejlődés magasabb fokán a szén- és a vasérctelepek vonzották, az óceáni levegőtől átjárt flandriai mezők lentermésének feldolgozását Artois lépcsőiről lefolyó tisztavízű patakok (erőtermelés, mosóvíz) is támogatták. Hasonló példákat kivétel nélkül *minden területen* találunk. Minthogy minden országban, körzetben más a jelenségek csoportosulása, ennél fogva a termelő munka is más és más lehetőséget ragad meg, és a szomszédos területekkel is másfajta kapcsolatokba lép. A környezet földrajzi csoportosulásának minősége helyenként változik, az uralkodó tényezők is mások. Ezért a tanítás objektumai is más színben tűnnek fel, minden területen van valami jellemző és új. Az igazság és a pedagógia követelése az, hogy ezeket a területeket másképpen is jellemezzük.

A magyar Alföld még a múlt században jó talajáról, gabonatermelésre alkalmas éghajlatáról volt nevezetes. Mezőgazdasági termelésére fejlesztően hatott Budapest iparosodása és a nyugati, szintén iparosodó országok piaca. A termelés a legkedvezőbb természeti tényezők irányában mozgott, akkor a mezőgazdaság volt a legkifizetőbb gazdasági ágazat az Alföldön. Ennek megfelelően kellett ismertetni. Az azóta bekövetkezett politikai és társadalmi változások után is megmaradtak az Alföld ilyen irányú adottságai, sőt azokat talajjavítással, öntözéssel fejleszteni is igyekszünk, ezek mellett azonban a mezőgazdaságot támogató és a mezőgazdaságból élő ipar meghonosításával az Alföld termé-

szeti földrajzi és gazdasági összefüggéseit is gazdagabbá tettük. A tanításnak most már ezt a gazdagodást és minőségi változást is figyelembe kell vennie.

Egészen egyszerű a száraz *mongol puszták* jelenség-csoportosulása — a gazdasági élet szempontjából —, de már sokkal bonyolultabb például a Ruhr-vidék jelenség-komplexusa. Itt a mezőgazdaságilag használható *termőföld* (Westfália) mellett sok más tényező is közrejátszott a gazdasági élet előrehaladásában. A Ruhr-vidék ipari élete elsősorban a *szénbányákon* nyugszik, a *vasércet* a palahegységi bányákban (Siegerland) fejtik, és olcsó víziúton szállítják Lotharingiából. A földrajzi adottságok kedvező csoportosulását csak jelentősebbé teszi az, hogy a Rajnai-palahegység előterében *világforgalmi utak* haladnak és ezek éppen itt (Köln körzetében) metszik a fontos rajnai utat. Ezen a helyen kapcsolódnak össze a *Földközi-tenger* felől (a Rajnán) érkező, továbbá a *Duna mentéről*, a Balti-tenger *Hansa-városaiból*, majd *Flandriából* és a Maas mentén *Champagne-ból* befutó útvonalak [5]. A Ruhr területe ezek révén különböző tengerek forgalmának is lüktető központjává válik. Az iparvidék földrajzi képében a nyersanyag, energián és a kereskedelmi úton kívül még a társadalmi-politikai viszonyok, a változatos domborzat és a folyóvizek településföldrajzi hatásai is felismerhetők, így az valóban *sokféle* természeti és gazdaságföldrajzi tényező bonyolult kapcsolatának szép példája, és példája ugyanakkor e tényezők gazdagságának is. E gazdagságot a népes és forgalmas ipari városok hatalmas arányú fejlődése tükrözi.

Hasonló tényezők, hasonlóan gazdag összetételben támogatták a Szovjetunióban — különösen a szocialista forradalom után — a Déli iparvidék óriási arányú kibontakozását, annak ellenére, hogy itt a szomszédsági és forgalmi tényezők sokkal gyengébbek voltak. A cári időkben ez a terület nem is fejlődött olyan hatalmassá, mint a Ruhr-vidék. Akkoriban a világgazdaság nagy, lüktető középpontjaitól nagyon is távol esett.

Ez a »fekvés« igazi értelme. Ügyszólván minden természeti és gazdasági földrajzi tényező a *földrajzi elterjedés*, illetőleg a *területi* (helyi) *koncentráció* és a *területi viszonyok* síkján válik igazán és a gazdasági életben is fejlesztő, jellegrajzoló tényezővé. Mint láttuk, a tényezők sokfélék, egymással sokirányú összefüggést alkotnak. Nemcsak az egyes tényezők, hanem maguk az összefüggések is mind újabb és újabb kapcsolatot teremtenek egymással, kölcsönhatásba kerülnek más jelenségekkel. A szinte vég nélkül gombolyítható fonál csomópontjait (a gazdasági földrajzi jelenségek belső lényegét) a *néhány legfontosabb* tényező kibontásával ragadjuk meg.

Utalás néhány fontosabb természeti tényezőre

Munka közben önként kínálkozik a helyben fontosnak felismert természeti földrajzi tényező szerepének az ismertetése. Említhetjük például a *Nap sugárzó energiájának* a szerepét, amely a Föld alakjával és főmozgásaival kombinálva, a mezőgazdaság övszerű területi és év-

szakos életritmusát alapozta meg. Valahol a Földön mindig aratnak, valahol mindig vetnek. Ott vannak például a szelek, bizonyos földi jelenségek és a napsugárzás eredményei, az időjárás és éghajlat fontos irányítói. Történelmileg nem kisebb jelentőségük volt, mint bátor hajósok támogatása kontinensek felfedezésében. Mennyi érdekes kapcsolat látszik a szél- és a partalakulás, a hullámverés és a kikötőgátak, világítótornyok, a hajózás között, vagy az égitestek tömegvonzása és a folyó-esztuáriumok kialakulása között, ahol Földünk legnagyobb kikötői épültek.

A *domborzat* közvetlenül is (népsűrűség, település, forgalmi utak), közvetve is (éghajlatmódosítás, növénytakaró, vízierő, nyersanyagok) kapcsolatba jut a gazdasági élettel, de talán még szorosabbak a szálak az *éghajlat* és a társadalom között, sokféle vonatkozásban. Igen érdekes az a megszakíthatatlan viszony, amely a *források*, *folyókák* és a *tengerek*, valamint a társadalom között áll fenn már évezredek óta. Ezeket felsorolni, csak legfőbb kombinációjukat is áttekinteni nem tartjuk szükségesnek. Annyit azonban meg kell jegyeznünk, hogy soha sem egyetlen tényező az, amihez a termelő munka kapcsolódik, hanem mindig a komplex, összetett földrajzi környezet. A környezetben mindig összefüggésében és kölcsönhatásában jelenik meg az a néhány legfontosabb elem, amely az élet fő alapjait megrajzolja.

A tanítás fő feladatai

Az összefüggések figyelembe vétele. Eddigi tanulságunk az, hogy a gazdaságföldrajzi *tényanyag* és annak földrajzi *elterjedése* mellett figyelniük kell a fontos tényezők *összefüggésére* is, a tények megjelenési és fejlődési körülményeire. Ez utóbbiak nélkül nem ismerhetjük meg a gazdasági élet társadalmi és földrajzi alapjait és törvényszerűségeit. N. N. Baranszkij a »fekvés« vizsgálatát külön értékeli [6]. A sokirányú ténybeli anyagot »bemagolni« (statisztikaszerűen) káros, elfojtja a gondolkodási képességet. Ezért az egyszerű megállapításokról át kell térnünk az »ismertető jegyek logikusan összefüggő jellemzésére«, azaz a gazdasági földrajzi jellemzésre. E nélkül nem tehetnénk mást, mint-hogy bemagoltassuk a mezőgazdasági termékek, vagy az iparágak jegyzékét. Mi lehet tehát a tanár feladata? — Az, hogy szabályozott gondolatmenettel, a térképen is lokalizált relációk mérlegelésével, az egyes jelenségek jelentőségének a méltatásával vigye előre a földrajzi munkát. A tényszerű közlésen túl az oktatás *értelemszerű* kifejtésére törekszünk. Meggyőződésünk, hogy ha a tanulók tudatában a logikai összefüggések képét megszilárdítottuk, az *az ismeretek szilárdságának* és tartóságának is a legjobb biztosítója. Nem kevésbé fontos eredmény, hogy a tanulók maguk is megszokhatják a logikus, dialektikus gondolkodásmódot, így a továbbiakban ők is tevékeny részt vehetnek a felvetett kérdések megoldásában. Lássunk példát a kétféle munkára.

a) A tanuló *Spanyolországról* felel (általános iskolában). Megemlíti, hogy az ország közepén búzát termelnek, juhot tenyésztenek. Tudja azt is, hogy az északnyugati terület jobb legelőin a szarvasmarha ott-

honos, a keleti félmedencékben már a rómaiaktól kezdeményezett öntözött kertek sorakoznak. Nem mutatott rá azonban — és valószínűleg nem önhibájából — ezeknek a foglalkozási ágaknak természeti és történeti összefüggéseire, nem oldotta fel azokat az ellentmondásokat sem, amelyek a száraz Mezeta ritka népességének és a még szárazabb keleti félmedencék sűrű népességének kialakulása között fennáll. Pedig ilyen kérdések alatt izzik minden *igazi* földrajzi probléma. A tanuló mindezeket nem láthatta, ha a magyarázatban sem hallott semmit néhány város és gazdasági ág megemlítésén kívül. A statisztikaszerű tények közlésén kívül a terület egyéniségét jellemző magyarázatra is szükség van. Nemcsak Spanyolországban, hanem Angliában is tenyésztenek juhot, de milyen más körülmények között, és mennyire másképp illeszkedik ez a foglalkozási ág az egyes országok gazdasági rendszerébe. Hol a hiba, ha mindkét ország juhtenyésztése azonos módon vésődik a gyermek tudatába: tenyésztik ezt az állatot itt is, ott is, — másutt is. Miért, hogyan, mennyit, milyen természeti és gazdaságföldrajzi viszonyok között és milyen gazdaságföldrajzi kapcsolatok szövődnek ebből tovább, arról esetleg szó sincs.

b) *Hollandiáról* tanítunk. Központi feladatként az ország nagy népsűrűségének a megindokolását tűzzük ki [7]). Az »indokolás« a kis ország egész gazdasági életének tény- és jellemzőszerű ismertetését magában foglalja. A főbb gazdasági ágak egyszerű »közlése« helyett (iparágai, tengeri kereskedelme, állattenyésztése, fejlett kertészete) általában az alábbi összefüggésekre mutatunk rá.

1. *Ipara, kereskedelme*. A kevés kőszénen kívül (12 millió tonna 1953-ban, az Ardennek lába előtt Limburg határában) alig van más hazai nyersanyaga Hollandiának. Ipara mégis fejlett, ennek fő ágai a gép- és a hajógyártás, a textilipar, a tejtermékek, konzervek és a cukor előállítása, rizshántolás, csokoládé, gumi- és ékszeripar. Jellemző, hogy az iparban dolgozók száma majdnem kétszer akkora, mint a mezőgazdaságban dolgozóké.

A nyersanyagok és energiaforrások hiánya és az ipar fejlettsége közötti látszólagos ellentmondást csak azon elv (és igazság) alapján oldhatjuk fel, hogy bizonyos gazdasági ágak fejlődése sohasem egyetlen tényezőhöz van kötve. Ez az igazság akkor is fennállhat, ha bizonyos természeti adottság teljesen hiányzik a környezetből. Más, nagyon erőteljes (uralkodó) tényezők az ilyen hiányokat ellensúlyozhatják.

Hollandia esetében két ilyen ellensúlyozó (kiegészítő) tényezőt vizsgálhatunk meg, mint ipartelepítő erőt. Az egyik a *gyarmatok* meghódítása és bevonása a nyersanyagellátásba, a másik a *víziutak* (folyók és a tengerek) ipartelepítő ereje. A vízi és a szárazföldi utak gazdaságilag nagyon fejlett mögöttes területeket (a belgiumi *Maas* ipari vonala, a Rajna mente fel egészen *Strasbourgig* — ahonnan vasérc és elzászi műtrágya érkezik vízi úton, még inkább a hatalmasan fejlett *Ruhr-vidék*, a fő szénellátó terület, azonkívül idegen, főképp spanyol, francia, svéd vasércet fogyasztója) kapcsolnak a tengeri világforgalomba, leginkább a két nagy kikötőn, *Rotterdamon* és *Amsterdamon* keresztül.

E nagyvárosok forgalmát legelsősorban mégis az indiai gyarmati kereskedelem alapozta meg, különösen Amsterdámét. Kikötőjébe jávai dohány, szumátrai bors, s Indonézia más szigeteiről is kávé, tea, gumi, kőolaj, ón és gyapot érkezik évszázadok óta. Honnan van tehát a rengeteg dohánygyár, a cukor- és csokoládégyár, mire épült az ország gumigyártása, ha hiányzik a hazai nyersanyag, nem nehéz megmagyarázni. A *magas népsűrűség egyik alapja* tehát a gyarmatokról beáramló olcsó nyersanyag itthoni feldolgozása jó utaktól támogatva, és az ebből származó hatalmas jövedelem. A belső víziutak (7000 km) ma is hosszabbak a vasutaknál (3200 km). Hollandiában nemcsak a városok, a falvak és a tanyák telepedtek a folyók, csatornák mellé, hanem az üzemek is, kivételesen nem az energia- és nyersanyagforrásokhoz, hanem a forgalom nagy ütőereihez. E forgalomnak messzeható szálai régebben a Hansa-kereskedelem csapásait követték, ma a tengereket is behálózzák és világjelentőségűek.

2. *Állattenyésztése.* Az itt uralkodó óceáni éghajlat a legelőgazdálkodásra igen kedvező. Nálunk a legelő nyáron kialszódik, télen megfagy és hó takarja. Hollandiában a legelők »örökzöldek« és a szántóföldeknél (29,8 %) nagyobb területet foglalnak el (rét-legelő 39 %). A tengermenti alacsony lápos területeknek közel 80 százaléka legelő. A mindig zöld réten a fekete-fehér tehének szélmalomok nélkül is kész holland »tájképet« varázsolnak a szemlélő elé. Maga az állattenyésztés azonban csak hozzájárul, de nem döntő alapja a magas népsűrűségnek.

3. Döntő jellege van a *kertészetnek*. A kertészet feltételei sehol sem kedvezőbbek, mint Hollandia enyhe, egyenletes, nedves éghajlata alatt. Talaja is kitűnő (wattokból származó, szerves anyagokban gazdag humuszos talaj) és a környező népes fogyasztópiacokkal olcsó víziutak kötik össze. A tengerektől visszahódított föld korlátoltsága, a sűrű népesség és a belterjes művelés kölcsönösen feltételezik egymást. A sok *zöltség, virág és gyümölcs* az állati termékekkel együtt kereskedelmi forgalomba kerül. A holland mezőgazdaság jól előkészített, történelmileg fejlett, technikailag is magas színvonalú, különösen a tengerparti vidékeken. Egy jó népsűrűségi térképen világosan felismerhetők a sűrűn lakott mezőgazdasági körzetek ott is, ahol nincsenek nagy városok vagy kikötők. A sűrű népességű foltok nagyjában összeesnek a legjobb talajok elterjedésével. Az ország keleti, glaciális üledékkel fedett részei nem tartoznak ide, e ritkábban lakott vidéken a szántók kerülnek túlsúlyba búzával, rozssal és zabbal bevetve.

A gazdasági földrajzi körzetek kialakulása

A tanítás számára fontos tanulság a gazdasági földrajzi körzetek objektív léte. Ilyen körzeteknek ki kell alakulniuk akár spontán, előre nem látott formában (a kapitalizmusban), akár előre tervezett keretek között (a szocializmusban), mert a földrajzi tényezők csoportosulása (a természeti környezet adottságai), amelyeket a termelő munkában a társadalom felhasznál, minőségi és mennyiségi összetételében *helyenként más*. Ez a különbség — sokféle társadalmi tényezővel kapcsolat-

ban — a földrajzi munkamegosztás alapja. Azt jelenti, hogy egy-egy meghatározott területen nem mindenféle, hanem csak bizonyos gazdasági ágazat (vagy ágazatok) kifejlesztése lehetséges nagyobb eredménnyel, a többitől egészen eltérő magas fokon. Egy másik területen ismét más ágazatok nyomulnak előtérbe.

A körzetek fogalmi tisztázása nem könnyű, és még ma sem befejezett. A forradalom előtti Oroszországban a gazdasági körzetek kijelölését néhányan természeti földrajzi alapon kísérelték meg. Mások a mezőgazdaság belterjességi foka és a népsűrűség, vagy a belterjesség foka és a piacok távolságának viszonya alapján próbálkoztak. *Mengyelejev* [8] már 1893-ban rátalált a helyes útra. Figyelmét a gyár-
ipar és a kereskedelem fejlettségi fokára összpontosította. *Lenin* tanulmányaiban (különböző területek múlt század végére vonatkozó jellemzése, például a Központi iparvidék, az Ural, vagy a Fekete-föld övezet) már a történelmi fejlődés, valamint a társadalmi-politikai rendszerek szempontja is érvényesül. *Lenin* élesen elítéli az átlagszámok helytelen statisztikai módszerét. Szerinte semmilyen módszer nem lehet eléggé tudományos, ha a körzetek elhatárolásánál nem veszik figyelembe az egyes vidékekre vonatkozó speciális mutatószámokat.

Véglegesen kialakult vélemény, hogy a *gazdasági körzetek és a természeti tájak határai nem fedik egymást*. Így lesz a jövőben is. Talán azért, mert a körzetek gazdálkodása nem kizárólag a természetes táj helyi adottságain, hanem távoliakon is nyugszik (l. az előbbieken Hollandia példáját), de mindenesetre azért, mert a körzetek gazdasági tekintetben nem egyoldalú, hanem komplex területi egységek. E teljesség (sokoldalúság) megvalósítása érdekében különböző természeti földrajzi tájakat foglalhatnak magukba.

A kapitalista országokban a körzetekre való felosztásnak csupán a *megismerés* a célja, a Szovjetunióban (később más szocialista államokban is) a körzetek megállapítása szoros kapcsolatban van a *tervezéssel*. Az előbbieknél a spontán vagy történelmileg kialakult körzetek utólagos indokolása a cél, a szocialista társadalomban a körzeti beosztás a perspektivikus tervek foglalata, és a jövő fejlesztés érdekeit szolgálja, még pedig a kijelölt területek keletkezésének, korábbi fejlődésének, a történelem során kialakult életformáknak, mint tudományosan megrajzolt alapoknak a figyelembe vételével.

A gazdasági körzetek belső összetétele. A körzetek szerkezete kérdésében a *homogenitás* és a *heterogén* összetétel irányzata került szóba.

A homogenitás a kapitalista gazdasági körzetek ismertető jegye, amely különösen a leírásokban érvényesül. Azt jelenti, hogy a körzeten belül a gazdasági élet egynemű, egy irányban specializálódott. (Ez a szempont összevág a természetes tájak elhatárolásával: ott szűnik meg, ahol a jelenségek *azonos* ismétlődése megszűnik.) Mivel azonban az említett specializálódást egészen *különböző* szempontok szerint lehet elbírálni: gazdasági, természeti, néprajzi, ipari, vagy kulturális szempontból, és ahány szempont, annyiféle a körzetbeosztás, ennek a munkának a gazdasági élet szempontjából semmi különösebb jelentősége

nem lehet. Nem más ez, mint a kapitalista körzetbeosztás »bizonytalansági effektusa«. Ha még szigorúbban vesszük, úgy látszik, hogy a *homogén* gazdasági körzet merő utópia. Vajon homogén körzetnek tekinthető-e a Ruhr-vidék? — egyáltalán nem, mert itt a nehézipar (szénbányászat—kohászat—gépgyártás) csupán a vezető, legnagyobb iparág, ez sem önmagából pattant ki, hanem szervesen belenőtt a terület egyéb gazdasági ágainak az összességébe (még a mezőgazdasággal is szorosán összekapcsolódott). Azonkívül itt más gazdasági ágak is fejlettek, többek között a nehézszevegypár, a textilipar, a kereskedelem és a forgalom. Ha ezt a területet az iskolában mégis »nehézipari körzetnek« minősítjük, azzal csak a gazdasági élet főjellegét és az országban elfoglalt helyét fejezzük ki, semmiképpen sem tekintjük homogén körzetnek [9]).

A szocialista gazdasági körzet meghatározásában e területek »a maximálisan fejlett belső termelési kapcsolatok és az állami jelentőségű szakosodás komplexuma«-ként szerepelnek [10].

A szocialista gazdasági körzet *komplex jellegű*, amennyiben a körzeten belül a gazdasági élet *teljességét* jelenti (ipara is, mezőgazdasága is van, hogy belső szükségleteinek nagy részét saját maga tudja fedezni), ugyanakkor azonban teljesíti az országos tervgazdaság által reábizott és a különleges földrajzi adottságainak megfelelő *speciális feladatokat is*. Ez utóbbival már nemcsak saját ellátását, hanem elsősorban más területek ellátását szolgálja, vagyis az egész ország gazdasági komplexusának teljességéhez járul hozzá. Az ilyen körzetek egészen különböző természeti tájakat, különböző erő- és nyersanyagforrásokat foglalnak magukba. Nem is lehet másképp, csakis így érik el, hogy befelé teljeseek, kifelé speciálisak legyenek. A szovjet Állami Tervhivatal jelenlegi körzetei között szereplő »Központi körzetek« nevű terület nemcsak a Központi iparvidéket és a Központi Fekete-föld övezetet, hanem a Közép-Volga, valamint a Vjatka vidékét is magában foglalja, így tehát egészen különböző természeti adottságok koncentrációját tükrözi. Ugyanezt más gazdasági körzetekről is elmondhatjuk.

Metodikai műhelyünkben (a tanítás folyamán) a *vezető*, vagy speciális gazdasági ágak gyakran *torzítva* kerülnek ki. Ha jellemző számadatokkal rendelkezünk, akkor azokat is a kiemelkedő gazdasági mozgalom dokumentálására használjuk fel, legtöbb esetben összehasonlítást, vagy a fejlődést is érzékeltető grafikonokban ábrázolva. A többi gazdasági ágat, a lényegteleneket sokszor *meg sem említjük*. *Minél kevesebb*, de *minél jellemzőbb* vonást kell feltárnunk az egyes országok vagy körzetek gazdasági életéről, hogy azok *minél kevésbé hasonlítanak egymáshoz*. Nevetséges volna például Svédország gabonatermeléséről magyarázgatni hosszasan, mert ennél itt sokkal fontosabb az *erdőséghez* kapcsolt *fa- és favegyészeti* ipar, a kiváló minőségű *acél* előállításán alapszik. Ha a fejlett tehenészetet — csakis az ország déli részére korlátozva — meg is említjük, azt főképp »kizáró« szándékkal tesszük: csakis itt, ezen a kis helyen vált jelentőssé ez a gazdasági ág, bizonyos természeti és társadalmi körülmények hatására.

»A szovjet körzet gazdaságföldrajzi jellemzésének vázлата« cím alatt *Baranszkij* az alábbi témák feldolgozását ajánlja [11]:

1. Bevezetés: a körzetben képviselt tervgazdasági eszme és a körzet határainak megindokolása.
2. Természeti viszonyok és természeti erőforrások, gazdasági értékelésük (a természetátalakítás figyelembevételével).
3. Történelmi földrajzi áttekintés.
4. Lakosság.
5. Általános gazdaságföldrajzi jellemzés; a fő gazdasági komplexus termelési kapcsolatainak elemzése; a vezető gazdasági ágak földrajza.
6. Belső körzeti felosztás, mindegyik alkörzet jellemzése; a belső kapcsolatok.
7. Távlatok.

Ez a vázlat természetesen a szovjet iskolák szempontjából és a Szovjetunió tanításában érdemel figyelmet, ott is a 2., 3., 4., 5. pont a fontosabb. A *tényleges* gazdaságföldrajzi anyagot az ötödik pont öleli fel, az egész gazdasági földrajzi oktató munkának ez a főrésze. Ha az idő rövidsége, vagy az anyag tömörsége miatt minden mást elhagyunk, ez a téma akkor is megmarad. Az *oktatás főfeladata* a körzetek jellemzésében az országos jelentőségű specifikumnak, vagyis a vezető gazdasági ágaknak a megtanítása, fejlődésüknek a bemutatása (a természeti viszonyokkal és a történelmi múlttal kapcsolatban), végül és ezek alapján a körzet jelentőségének és helyének a megállapítása az ország gazdasági életében. Figyelemre méltó a továbbiakban *Baranszkij*nak az a megállapítása, hogy »nem a termelési ágak egyszerű felsorolása a fő feladat, hanem az, hogy a tanulók megértsék az ágak közötti kapcsolatokat«.

Az ilyenfajta kapcsolatok, termelési összefüggések közelebbi megvilágítására *Baranszkij* rajzi »sémákat« használ és ajánl. Sémái mértani idomokból állanak, ezekbe az idomokba vannak beírva a földrajzi környezet egyes erő- és nyersanyagforrásai, más idomokba az egyes ipari vagy mezőgazdasági ágak. Az idomokat a termelési kapcsolatoknak és azok irányának megfelelően nyilak kötik össze. *Baranszkij* sémái azonban eléggé formálisak, egy-két kivételtől eltekintve, a földrajzi térből kiszakítva ábrázolják a termelési kapcsolatokat. Amellett néha túlságosan bonyolultak, nehezen megjegyezhetők. Emlékezetben tartásukat az is megnehezíti, hogy az alkalmazott mértani idomok elhelyezése a papíron mesterkélt. Jobbak azok a sémák, amelyek az idomokból és nyilakból összetett ábrát a megfelelő térhez kötik, mert itt jól látszik, honnan jön a szén, hol fejlesztik a villamos áramot, hol vannak a termelési központok.

Az itt röviden ismertetett »sémáknál« sokkal értékesebb ábrázolási módra kell felhívunk a figyelmet. Ezek a »profilok«, azaz a keresztmetszetek. Az oldalnézeti rajzok kifejezhetik a természeti földrajzi környezet legfontosabb természeti adottságait, térszerűen összekapcsolva velük a különböző gazdasági ágazatok elrendeződését. Kifejeződik a profilokban a körzetek határa is, valamint azok fő gazdasági iránya, ennek megfelelően a behozatal és a kereskedelmi kivitel jellege [12].

Tanítsunk-e gazdaságföldrajzi körzeteket, vagy ne?

El kell ismernünk, hogy gazdaságföldrajzi körzetek vannak. A Szovjetunióban a tervezés ezeket már pontosan meghatározta, elhatárolta. A történelmi fejlődés folyamán hazánkban is alakultak körzetek, a Borsodi-, vagy a Budapesti-ipari körzet — többek között — már egészen élesen rajzolódik ki. A szocialista országépítés során más körzetek is mind határozottabbá válnak. Hasonló folyamatokkal a nyugati országokban is lehet dolgunk. Szinte lehetetlen meg nem különböztetni (általános iskolában is) a Párisi-medence iparvidékét (fejlett mezőgazdasággal), a lotharingiai kohászati és gépipari körzetet, vagy a szénben gazdag (Ardennek) északfranciaországi gép- és textilipari vidéket, ahol az óceáni levegő hatására finomrostú len is terem. Vagy ne szóljunk semmit a középanyolai területek kiemelkedő nehéz- és szövőipari jellegeről, a Belga-alföld, a Meuse völgye és az Ardennek egészen eltérő gazdasági arculatáról, a román kőolajvidék, vagy Resita különleges ipari profiljáról és mindezek földrajzi alapjairól?

Szólni kell mindezekről olyan egyszerű formában, hogy a tanulók megértsék *a mindenütt más összetételű természeti földrajzi környezet és a gazdasági élet elemi összefüggéseit*. A feltett kérdésre nem lehet más válaszunk, csak az, hogy a *legfontosabb* gazdaságföldrajzi körzeteket tanítanunk kell, és hogy az ilyen irányú kezdeti munkát már az általános iskolában meg kell kezdeni.

Az »ágazati« gazdasági földrajz és a »körzetek« tanításának földrajzi és módszertani értéke

A gazdasági földrajz oktatásának módszertani felépítésében ma két irányzat uralkodik, az »ágazati« (statisztikai) és a »körzeti« irányzat.

Az *ágazati irányzat* — csupán gazdasági és statisztikai szempontok szerint — a gazdasági élet *egy-egy ágának* az ismertetését tartja szem előtt. Ebben a munkában csak annyi a földrajz, hogy az ágazatok (kohászat, gépgyártás, cukorgyártás, faipar stb.) üzemhelyeinek földrajzi elterjedését közli, rendszerint az egész országra vonatkoztatva. Magyarország gépgyártását ismertetve, az iparág jelentőségének méltatása mellett az ágazati gazdasági földrajz elégnék tartja a fő központokat megemlíteni: Budapest, Győr, Miskolc, Salgótarján, Sztálinváros [13]. A fejezetben szemernyi »földrajz« sincs, szó sem esik arról, hogy a felsorolt üzemhelyek milyen kapcsolatban vannak a nyersanyag- és energiaforrásokkal, a közlekedő utakkal és a piacokkal, nincsen szó benne arról, miért éppen ezeken a helyeken telepedett meg a gépgyártás. A megnevezett iparág területi elterjedését nem magyarázza semmivel. Ellenkezőleg, a földrajzi vonatkozásokat elsikkasztva, üres topográfivá, emlékezetet terhelő statisztikává süllyeszti az anyagot. Kérdés, valóban terhelő-e az emlékezetre nézve az ilyen anyagkezelés? — valóban megterheli az emlékezetet, mert ha a magyarázatban az üzemek elhelyezkedése semmihez nincs kötve, akkor a tudatban is kötetlen marad. A megszilárdítást nagyban gátolja, hogy ugyanilyen

mechanikus felsorolásban kell tudni a szénbányászat, a kőolaj és a vilamosáram, a nyersanyagok bányászata, a vas- és alumíniumgyártás, egyéb iparágak, a malmok, a cukorgyárak, a textilüzemek, a papírgyárak, a bőrgyárak és más ipartelepek földrajzi elterjedését. A megszilárdítást még inkább gátolja az, hogy a felsorolásban egyes ipari központok csak egyszer, mások kétszer vagy többször is szerepelnek, de az egyik például a vas-, gép- és malomiparnál, a másik a gép-, szesz- és növényolajiparnál, egy harmadik a nehéz-, cukor-, malom- és cipőiparnál, s így tovább. Az is nehézséget okoz, hogy például a térképen is ábrázolt 12 magyar cukorgyár és 11 malomváros között három telephely egyezik (Kaposvár, Budapest, Szolnok), a többi azonban nem. Ugyanilyen eltérések mutatkoznak nehezen megjegyezhető variációkban más ágazatok között is. Nem csodálkozhatunk, hogy a gyakorlatban dolgozó tanárok ellenzésével találkozott a régebbi általános iskolai tanterv azon intézkedése, hogy Magyarország gazdasági földrajzát az általános iskola IV. osztályában egységesen az egész országra vonatkoztatva és ágazati alapon kell tanítani. A módszer nem is hozhatott mást, mint eredménytelenséget, a 10 éves tanulók elkedvetlenedését a földrajztól. De a tanárok elkedvetlenedését is, mert az ágazati gazdasági földrajz egyoldalú tantervi érvényesítése nem földrajz, életszerű földrajzi képzetek kialakítására alkalmatlan. Az ágazati gazdasági földrajzból hiányzik *a jelenségek térbeli kapcsolatának, a természeti földrajzi környezet dialektikus kapcsolatának a vizsgálata.*

A »körzeti« irányzat az ágazatitól lényegében különbözik. Ebben a munkában az egész országra kiterjedő rövid ágazati jellemzés után a legfontosabb gazdasági körzetek egyéni jellemzését végezzük el.

A munka kezdetén — az ország ágazati (általános) jellemzésében — csak a legfontosabb gazdasági ágakkal foglalkozunk. *Baranszkij* véleménye szerint [14] az ágazati áttekintésnek csak úgy lehet értelme, ha a részletek nem szorítják háttérbe a lényeget, ha az általános jellemzés csak összefoglaló jellegű, s mintegy a körzeti felosztás indokolásául szolgál. Az ország általános gazdaságföldrajzi képére azért van szükségünk, hogy annak keretében jól megvilágíthassuk az egyes körzetek különleges funkcióit. A Szovjetunióban a *Műszaki Felsőoktatási Bizottság* 1934. július 14-i határozata kimondja, hogy »a gazdaságföldrajz tulajdonképpeni tartalmát körzetek szerint kell előadni« —, erre pedig a gazdaságföldrajzi óraszámoknak legalább 70 %-át kell fordítani [15].

Az érintett határozat természetesen a Szovjetunió tíz osztályos iskolarendszerére és a Szovjetunió gazdasági földrajzára vonatkozik. *Vitver* — gazdasági földrajzában — ezt az elgondolást többé-kevésbé a kapitalista országok ismertetésében is keresztülviszi [16].

Milyen *pedagógiai haszon* származik a körzetek szerinti tanításból. A körzetek szerinti tanításban mindaz megvalósul, amit az ágazati gazdasági földrajzban hiányoltunk: a földrajzi szempontok érvényesülése, a területi és genetikai összefüggések, a belső földrajzi és gazdasági szerkezet dinamikája. Ez már »igazi« földrajz, nem fullad üres felsorolásba, hanem egy belsőleg, szervesen összefüggő komplexum életét tükrözi. Csak *egyetlen egy* kapcsolatot mutassunk ki bizonyos

területen az ott működő tényezők között, máris megnyertük a módszertani csatát.

Az ágazati gazdasági földrajz említi a *sajómenti szénbányákat*, egy másik fejezetben a *rudabányai vasércet*, egy következőben a *diósgyőri vasgyártást*, egy negyedikben a *miskolci gépgyártást*, az ötödikben a *kazincbarcikai vegyészeti ipart*, esetleg a *hejőcsabai cement- és a mályi téglagyártást*, ismét külön fejezetben a *diósgyőri papírgyárat*. A földrajz alapvető jellemvonása a *térbeliség*, de nem úgy, hogy az egy térségben kialakult gazdaságföldrajzi kép a tárgyalás folyamán sporadikusan (térben és időben) a lehető legjobban szétszóródjon. Hol van az az egységes tér, amit ilyen módon meg lehetne ismertetni? — sehol sincs.

Ezzel szemben a körzeti gazdaságföldrajzban arról beszélünk, hogy az Északi-hegyvidéken kialakult a *Borsodi-iparvidék*. Kérdés, milyen tényezők járultak hozzá ezen a területen az ipar fejlődéséhez. A válaszban felsorakoztatjuk a *természeti tényezőket*: megemlítjük a Sajó mentén meghúzódó széntelepeket, a közeli vasércbányákat, a vizierők felhasználását (különösen kezdetben) és egyéb nyersanyagok értékesítését. Az iparvidék (különösen Miskolc) kitűnő forgalmi helyzetben fekszik, a Sajóvölgy utat nyit az Alföld és a hegyvidék között, elősegíti a földrajzi munkamegosztás révén létrejött különböző gazdasági területek kölcsönös forgalmát. Ezt a kicserélő utat a Budapest—Sátoraljaújhely K—Ny irányú fővasút keresztezi. A *társadalmi tényezők* között nagy szerepe volt a kapitalizmus fejlődésének, a tőkés vállalkozásnak, valamint a vasútépítés növekvő szükségleteinek. (Az itteni üzemekben sok vasúti felszerelést gyártottak.) Ma a szocialista építés új és új beruházásai ösztökélik többtermelésre, továbbfejlődésre ezt az iparvidéket. Nyersanyagot és fűtőanyagot a szomszéd országokból is hoznak ide. Jellemezzük az iparvidék profilját is: kohászat, gépgyártás, nehézszevegypár, építőipar, megemlítjük a központokat, külön jellemezzük Miskolcot és Kazincbarcikát, végül kiemeljük a terület szerepét, fontosságát az egész ország gazdasági életében. »Hol van az az egységes földrajzi tér«, amit ilyen módon meg lehetne ismertetni? — itt van, ez a *Borsodi iparvidék*. Egy önmagában zárt, egyéni jellemvonású terület életét ismertettük meg összefüggéseiben (egyszerű módon), ezzel eleget tettünk a földrajz követelményeinek. Nehezebb, de sokkal életszerűbb földrajzi munka ez, mint a csupán ágazati-statisztikai felsorolás. Itt kérdések, problémák lüktetnek, a valóság tükrözéseként a tudatban is összefüggések létesülnek. A munka gondolatokat szül és ötleteket termel.

Nem állítjuk, hogy tankönyveink mereven elzárkóznak a területi (körzeti) felfogástól. Ez egyébként annak a bizonyítéka, hogy egyszerű módon ez a törekvés még az általános iskolában is megvalósítható. A VI. osztályos tankönyv (legalább rajzban) szemlélteti Nagy-Britannia iparvidékeit. Ezt a kis térképet érdemes összehasonlítani a szén- és vasércbányászat térképével. Németországról is közöl a könyv egy iparvidékek szerinti összefoglalást, a Ruhr-vidékkel kapcsolatban a fejlődés főtényezőit is felsorolja. Hasonló törekvés látszik a Szovjetunió,

Franciaország, Belgium és más országok leírásában is. A VII. osztályos tankönyv Kanada vagy az Amerikai Egyesült Államok leírásában nyújt hasonló példákat.

Ezek szerint — legalább a jelentősebb országoknál — a gazdasági életet két szempont alapján dolgozzuk fel: a) az ágazati felosztás értelmében megismertetjük a tanulókat *az egyes gazdasági ágak* országos elterjedésével, b) a körzeti munka folyamán azzal foglalkozunk, hogy *az egyes gazdaságföldrajzi területeken* milyen iparágak (vagy mezőgazdasági ágak) hogyan, milyen tényezők összeszövődése alapján fejlődtek ki.

A fontosabb országoknál ez utóbbi eljárás alkalmazása elől nem térhetünk ki. Fontos volna ennek az elvnek a keresztülvitele Magyarországon gazdasági földrajzában is (VIII. osztály). Fontos volna, csak éppen az új tanterv nem ad erre módot. Nyoma sincs a tantervben az egyes gazdasági körzetek jellemzésének, amely lehetővé tenné a földrajzi környezet és a nép munkája közötti szerves összefüggések megmutatását. Pedig ennek az alapján volna felmérhető az egyes területek gazdasági életének természeti földrajzi alapja, energia- és nyersanyagbázisa, forgalmi helyzete és szerepe az ország gazdasági életében. Az ilyen földrajzi munka volna alkalmas egy szintetikus, átfogó és összefoglalt földrajzi szemlélet kialakítására. A fő gazdasági területek, vagy legalább az iparvidékek dialektikus ismertetése a tantervből indoklás nélkül maradt ki. A tervezetben csak ilyen címszavak szerepelnek: kohászat és gépgyártás, alumíniumgyártás, vegyiipar, építőipar, stb. — mindenütt a jelentőség, a nyersanyagok, az elterjedés említésével. Nem ismerkedik meg azonban a tanuló olyan fogalmakkal, mint a Borsodi-iparvidék, vagy a Bakony vidékének gazdasági élete, és nem hall — mert ez lehetetlen — a különböző területek és gazdasági központok *sajátos* fejlődéséről. E hiányokat legfeljebb a tankönyvíró enyhítheti valamennyire, ha egyáltalán megteheti a tantervszabta keretek között.

Ezzel szemben a Szovjetunióban már 1934-ben a körzeti irányzatot ismerték el helyesnek és ez az irányzat a hagyományos ágazati statisztikai eljárási módokat nagyjában ki is szorította. Az *Összszövetségi Műszaki Felsőoktatási Bizottság* a már említett határozatában azt is kimondotta (1934), hogy »a gazdasági földrajz sajátos jellege, a termelőerők területi megoszlása, a gazdasági területek elhatárolása álljon a professzorok és az egyetemi oktatók figyelmének a középpontjában« [17].

A gazdasági földrajz helye az oktatás rendszerében

A természeti és a gazdasági földrajz két különböző tudomány, a szokott »földrajz« cím alatt csak a megszokás, az iskolai tantervek egyesítik a kettőt. A gyakorlat azonban — különböző mértékben — az iskolában is elhatárolja azokat. Az elkülönülés egyetemeken a legerősebb. A természeti és a gazdasági földrajzot az egyetemeken külön specializált szakemberek adják elő egymástól tantervileg függetlenül. Már más a gyakorlat a pedagógiai főiskolákon. A főiskolai program

a regionális földrajz keretében az »objektum« ismertetését, vagyis az országok ismertetését írja elő. Nagy-Britannia természeti földrajzi leírása után ugyanennek a területnek a gazdaságföldrajzi jellemzése következik. Néhány vitatható tudományos szempont mellett ez az utóbbi rendszer jobban megfelel az általános iskolai tanárképzés követelményeinek. Eltekintve attól, hogy az általános (és középiskolai) tantervek is az országok ismertetését írják elő, az anyag ilyen elrendezése metodikai szempontból, de a dialektikus materializmus szempontjából is jobb, mert a természeti földrajzi viszonyokhoz hézagtalanul és azonnal tudjuk kapcsolni a gazdaságföldrajzi jelenségeket. Másrészt éppen e sajátos kapcsolatoknál fogva — amelyek minden országnál mások — jobban ki tudjuk fejteni az egyes országok gazdasági életének *egyéni* vonásait.

A különválasztott gazdaságföldrajzi oktatásnak viszont a tágabb szemlélet kialakításában lehet nagy jelentősége. Alsóbb fokon a természeti és a gazdasági földrajz nagyvonalú különválasztása (külön évfolyamokon) talán nem volna szerencsés dolog. Valószínű, hogy legalább is kezdetben a Szovjetunióban is gondot okozott a két tárgy különválasztása (l. például a 11 osztályos iskola 1947. évi tervezetét). Az V. és VI. osztályba sorolták a világrészek földrajzát, és csak a IX. osztályban került sorra az idegen országok gazdasági földrajza. Hasonló módon válik el egymástól a Szovjetunió természeti és gazdasági földrajza is. A szovjet középfokú oktatás tanterve ma is ilyen szerkezetű. Ebből az következik, hogy az országok, vagy körzetek gazdaságföldrajzi jellemzése előtt, annak bevezetéséül még egyszer át kell tekinteni a terület természeti földrajzát. Most már azonban csak azokat a természeti tényezőket kell megnézni, amelyek a gazdasági élet szempontjából fontosabbak. Az ismétlésre mégis szükség van.

A nehézséget növeli, hogy a két tárgyat rendszerint két különböző, speciálisan képzett szakember tanítja (felsőbb fokon!), ennél fogva a két jelenségcsoport kapcsolatainak a kimunkálására kevesebb a remény.

»A főiskolákon jelenleg tanító földrajztudósok, professzorok és docensek többsége vagy egyoldalú természeti geográfus, vagy ugyanilyen egyoldalú gazdasági geográfus. Sőt, a földrajzi karok egész tudományos kutató munkájának még mindig az az eredendő bűne, hogy a természeti és a gazdasági földrajz idegenül állanak egymással szemben« — írja Baranszkij.

A kérdés fonákságát, egyben a javítás szükségességét jelzi a Szovjetunió kormányának egy határozata (1934), amely elítéli a gazdasági földrajz oktatásában meghonosodott sematizmust és az ún. szociologizálást, különösen pedig a száraz, statisztikai, ágazati gazdasági földrajz erőltetését. Ugyanakkor elrendeli a főiskolai oktatás túlzott szakosításának a megszüntetését. A túlzott szakképesítés azonban a Szovjetunióban sem szünt meg varázsütésre, még kevésbé szüntek meg az iskolai oktatásra ebből származó hátrányok. Többen azt is javasolták ezért, állítsanak fel az egyetemeken olyan »fakultásokat«, ahol nem specializált tanárok nevelése, hanem sokoldalú és igazi földrajztanárok képzése lenne a feladat.

Nálunk szervezetenként és tartalmilag az ilyen sokoldalú földrajz-tanárok képzését, akikben a természeti és gazdasági földrajzi problémák dialektikus közelségben élnek, a *pedagógiai főiskolák* oldják meg jól, és éppen az általános iskolák igényeinek megfelelően. Az egyetemen a mélyebbre ható, sok esetben speciálisabb szakképzés és a tudományos kutatásra való előkészítés nyomulnak előtérbe.

A gazdaságföldrajzi anyag belső szerkezeti felépítése az oktatásban

Az ágazati-statisztikai gazdasági földrajzi tankönyvek anyagelrendezését Baranszkij [18] az alábbiakban közli: terület és lakosság, mezőgazdaság, ipar, közlekedés, hírközlés, belkereskedelem, külkereskedelem.

A körzeti irányzat szellemében a következő vázlatot javasolja:

1. Bevezetés. 2. Természeti viszonyok és természeti erőforrások, gazdasági értékelésük. 3. Történelmi földrajzi áttekintés. 4. Lakosság. 5. Általános gazdaságföldrajzi jellemzés, a fő gazdasági komplexus termelési kapcsolatainak elemzése, a vezető gazdasági ágak földrajza. 6. Belső körzeti felosztás, az alkörzetek jellemzése, belső kapcsolatok. 7. Távlatok. (I. fentebb is.)

A mi középfokú iskolai gyakorlatunkban a vázlat egyszerűsödik. A kisebb jelentőségű országoknál — a természeti viszonyok megtanítása után — legtöbbször csak a 4. és 5. pont feldolgozására szorítkozunk. A tényleges gazdaságföldrajzi anyagot tárgyaló ötödik pont *további tagolásában* eltérő nézetekkel találkozunk. Régebbi gyakorlatunkban ezt a sorrendet alkalmaztuk: *mezőgazdaság*, (bányászat) *ipar*, *kereskedelem-forgalom* (közlekedés). Ezeket gyakran a fontosabb települések felsorolása követte.

Ma másképp dolgozunk. Ma nem a foglalkozások »ősisége«, hanem a gazdasági ágak »fontossága« sorrendjében vezetjük a tanítást. Mindazoknál az országoknál (különösen a szocialista országoknál), ahol az ipar a nemzeti jövedelemben, vagy a népesség foglalkoztatásában már kimagasló, nem a mezőgazdaságot, hanem az ipart jellemezzük elsőnek, hogy fontosságát ezzel is kifejezzük. Az *ipar* feldolgozásának általános menete a továbbiakban a következő:

bányászat (energia- és nyersanyagtermelés);
nehézipar (főleg termelőeszközök előállítás);
könnyűipar (főleg fogyasztási cikkek gyártása).

A *mezőgazdaság* anyagát így rendezzük:

növénytermelés;
állattenyésztés;
erdőgazdálkodás.

Mindezeket természetesen megelőzi a termelő viszonyokra, a társadalmi körülményekre vonatkozó néhány észrevétel, esetleg a termelés fejlődésére és fejlesztésére irányuló közlés.

A gazdaságföldrajzi anyag sorrendi taglalásában újabb változatokkal is találkozunk. Hivatkozással arra, hogy a könnyűipari nyersanyagok nagyrészt a mezőgazdaság termeli, a könnyűipari ágazatokat egyesek kiveszik az »ipar« főcíme alól és áthelyezik a mezőgazdasági ismeretek mögé, mondván, hogy a tanulókkal először a nyersanyagforrásokat (mezőgazdasági termelés) kell ismertetni, csak azután beszélhetünk azok feldolgozásáról. A sorrend az utóbbi elgondolás alapján a következő:

bányászat (a nehézipar energiaforrásai és nyersanyagai);
nehézipar;
mezőgazdaság (a könnyűipar nyersanyagai);
könnyűipar.

Az új általános iskolai tanterv még ennél is tovább megy, bár a fenti sorrend máris csorbát ütött az ipar »elsőségén«, azon az elven, hogy azt fontossága miatt a mezőgazdaság »előtt« kell tárgyalni. Amellett megbontotta az ipar kategóriájának egységét is. A jelenlegi általános iskolai tanterv (Magyarország, VIII. osztály) a mezőgazdaságot és a könnyűipart egyetlen fejezetbe foglalja olyan módon, hogy a mezőgazdaság egyes ágazatai után közvetlenül foglalkozik az illető termék feldolgozásával is.

A tanítási anyag ilyen elrendezését hasznos pedagógiai és didaktikai kísérletnek tartjuk, amelynek értékét a gyakorlat fogja igazolni. Néhány elvi kérdést azonban máris le kell szögeznünk ezzel kapcsolatban. A könnyűipar ilyen értelmű hátrahozatalát és szétdarabolását a *termelési ágak közötti kapcsolat* szorosabbá tételével indokolhatjuk. A kapcsolatok megerősítése a gazdasági földrajz oktatásának is fontos feladata. Az egyes tényezők és jelenségek logikai és dialektikus összekapcsolására annál inkább szükség van, mert ami a valóságban *együtt*, dialektikus egységben és *egy időben* jelenik meg, azt emberi szóval csak analizálva, részekre bontva, *egymás után* tudjuk kifejezni.

De vajon nincsenek-e a lényegyet jobban kifejező, a szintézist erőteljesebben létrehozó módszertani lehetőségeink a dialektikus összefüggések megvilágítására, mint az, hogy a tankönyvben az anyagot annak szokatlan összekeverése árán is szorosan egymás mellé rendezzük. Van-e az összefüggéseket nem a külsőleges »sorrendi« elhelyezés, hanem a lényegi összefüggések helyes megmagyarázása, a jelenségek megindokolása fogja megvilágítani, röviden a helyes tanári munka. Az anyag ilyen rendezésére vonatkozó kísérletet túlmechanizálnak gondoljuk, még pedig a következő okokból:

1. A könnyűiparnak az egyes mezőgazdasági ágak mögé helyezése megbontja a fontossági sorrend elvét.

2. Az ipar szétválasztása megtöri ennek a fontos gazdaságföldrajzi kategóriának az egységét.

3. Megszűnik a könnyűipari anyag belső egysége is (ugyanúgy a mezőgazdaságé is). Az egyes könnyűipari ágazatok között mindig egy-egy mezőgazdasági ágazatot tárgyalunk. A gabonafélék termelése után a *malomipar*, a kapások után a *szesz- és keményítőgyártás*, az ipari

és gyógynövények után a *cukor- és édesipar*, a napraforgó- és dohánytermelés után a *növényolaj- és dohánygyártás*, a kender- és lentermelés után a *textilipar* ismertetését kell sorra kerítenünk. A könnyűipar ennek következtében legalább 10 részletben kerül előadásra. Az összefüggések tanítása tényeken nyugszik, vajon a tényeket nem áldozzuk-e fel ebben az esetben az összefüggések kedvéért?

4. Igaz, hogy a könnyűipar nyersanyagainak nagyrésztét a mezőgazdaság szállítja. Mégis nem minden nyersanyag származik a mezőgazdaságból. Egész sor szintetikus műanyagunk van és kerül könnyűipari feldolgozásra, azonkívül sok fogyasztási vagy háztartási cikkünk nyersanyagát a bányászat, illetőleg a nehézipar szállítja a könnyűipari üzemeknek. Sok zavart okozhatnak az importált nyersanyagok, amilyen például a gyapot, a juta, a külföldről származó bőrök, stb. Ezeknek a felsorakoztatása nem igen támogatja a hazai mezőgazdaságunk és könnyűiparunk közötti kapcsolatokat. A magyar fűrésztelepek, bútorgyárak nyersanyaga (fenyőfa) is többnyire külföldről származik, ennél fogva a szegedi fűrésztelep és erdőgazdaságunk között is nehéz lesz megteremteni a kapcsolatokat.

Az ilyen apró logikai törések legalább is arra figyelmeztetnek, hogy a földrajz és a földrajzi oktatás nem túri a merev sablonokat. A földfelszín és a társadalom élete ezerszínű, ebből a gazdag életből mindig a legkiemelkedőbb színfoltokat, az egyénileg jellemzőt, az önként kínálkozó kapcsolatokat kell kikeresni. Azonkívül a szükséghez képest változtatott módszerekkel kell dolgozni, hogy földrajzi leírásunkat vonzóvá, érdekessé tehessük. Ebben van a földrajz nagy nevelő ereje is.

Befejezésül még egyszer hangsúlyozzuk a gazdasági földrajz összetett (komplex) jellegét önmagában és természeti kapcsolataiban, amely lehetővé teszi az ágazati gazdasági földrajz szintelenségének a feloldását, illetőleg ellensúlyozását. Meg kell próbálkoznunk a fontosabb államokban a gazdasági körzetek rövid ismertetésével is, eleget téve a területek egyéni jellemzése követelményeinek. Óvakodnunk kell az ipari kategóriák egységének túlzott megbontásától, mert ha így teszünk, azok tudatbeli egysége is labilissá válik. A tényezők és termelési ágak tudatbeli összekapcsolása nem a »tematikai egymásmellettiségen« nyugszik, hanem a jelenségek megmagyarázásán, a földrajzi jellemzés logikai felépítésén, a kapcsolatok és összefüggések körülményes megvilágításán.

A kép, amit a földrajztanár tanítványai elé vetít, *művészi kép*. Benne csak a legszükségesebb adatszerű tények foglaltatnak. Jellemzi az élet, a természet valóságának és szépségének a megérzése, tudatosítása, a társadalmi munka sokrétűségének, a teremtő akarat keménységének a megmutatása; a humánus gazdagsága és az építés optimizmusa.

•

JEGYZET ÉS IRODALOM

- [1] *N. N. Baranszkij*: A gazdasági földrajz tanításának módszertana, 177. oldal. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest, 1955.
- [2] *Udvarhelyi Károly*: Dialektikus összefüggések a földrajzban és azok alkalmazása a földrajztanításban. Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve, I. 1955., 124. oldal.
- [3] *N. N. Baranszkij*: Idézett mű, 65. oldal.
- [4] *Teleki Pál*: A gazdasági élet földrajzi alapjai, II. kötet, 408. oldal. Budapest, 1936. A kérdés bővebb leírása.
- [5] *Teleki Pál*: Idézett mű, 494. oldal. Bővebben.
- [6] *N. N. Baranszkij*: Idézett mű, 67. oldal.
- [7] Hollandia népsűrűsége 1953-ban a legnagyobb az egész világon: 299/km². (*Kenessey Zoltán*: A kapitalista országok gazdasága 1929—1953. 217. oldal.) Újabb adatok 318,9/km²-es sűrűségről szólnak. (*Koch—Petres*: Földrajzi zseblexikon, 1955.)
- [8] *N. N. Baranszkij*: Idézett mű, 126—127. oldal.
- [9] *Földrajz az általános iskola VI. osztálya számára*. Németország iparvidékei, 17. oldal.
- [10] *N. N. Baranszkij*: Idézett mű, 120. oldal.
- [11] *N. N. Baranszkij*: Idézett mű, 140. oldal.
- [12] *Udvarhelyi Károly*: Szemléltető rajzok a földrajzórán. Budapest, 1952. Több ilyen példát közöl.
- [13] *Földrajz az általános iskolák V. osztálya számára*. Budapest, 1955.
- [14] *N. N. Baranszkij*: Idézett mű, 89. oldal.
- [15] *N. N. Baranszkij*: Idézett mű, 71. oldal.
- [16] *I. A. Vitver*: A népi demokratikus és tőkés országok gazdasági földrajza. Budapest, 1952.
- [17] *N. N. Baranszkij*: Idézett mű, 17. oldal.
- [18] *N. N. Baranszkij*: Idézett mű, 73. oldal.

UDVARHELYI KÁROLY:

Die Hauptfragen des Unterrichts von Wirtschaftsgeographie.

Der Aufsatz hebt die gesellschaftliche Notwendigkeit des Unterrichtes von Wirtschaftsgeographie hervor, behandelt dann das System der wirtschaftsgeographischen Zusammenhänge, die lokale Gruppierung der wirtschaftlich wichtigen geographischen Erscheinungen und die Probleme der wirtschaftsgeographischen Lage. Im Zusammenhange mit diesen Fragen werden die Aufgaben des Unterrichtes eingehend besprochen. In einem besondern Kapitel wird die Frage von Entstehung der wirtschaftsgeographischen Rayons aufgeworfen. Wie soll man in der Schule vorgehen? Soll man Wirtschaftszweige behandeln, oder die wirtschaftsgeographischen Rayons? Verfasser setzt sich aus pädagogischen Gründen für den Unterricht von wirtschaftsgeographischen Rayons ein.